

แนวคิดตรรกศาสตร์ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก

Concept of Logic in Suttanta Pitaka

¹สุรชัย พุดชู, ²กฤตสุขิน พลเสน, ³ประเวช วัฒนาแก้ว และ⁴สิริพร ครองชีพ

¹Surachai Phutchu, ²Kitsuchin Ponsen, Pravech Vathakaew and ⁴Siriporn Krongcheep

^{1,3,4}คณะศาสนาและปรัชญา มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

^{1,3,4}Faculty of Religion and Philosophy, Mahamakut Buddhist University.

²บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

²Graduate School, Mahamakut Buddhist University.

¹First Author's Email: sura_chai_1981@hotmail.com

²Corresponding Author's Email: kitsuchin.pon@mbu.ac.th

Received: August 2, 2024; **Revised:** December 7, 2024; **Accepted:** December 9, 2024

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาแนวคิดตรรกศาสตร์ทั่วไป 2) เพื่อวิเคราะห์แนวคิดตรรกศาสตร์ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก 3) เพื่อนำเสนอองค์ความรู้เกี่ยวกับตรรกศาสตร์ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยศึกษาข้อมูลจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และผลงานทางวิชาการต่าง ๆ จากนั้น วิเคราะห์ข้อมูลด้วยการวิเคราะห์เชิงเนื้อหาและเชิงพรรณนา ผลการวิจัยพบว่า 1) แนวคิดตรรกศาสตร์ทั่วไปมี 2 รูปแบบ คือ นิรนัยและอุปนัย ส่วนพัฒนาการทางตรรกศาสตร์มีทั้งลักษณะแบบปฏิทรรศน์ วิภาษวิธี วิธีนิรนัย วิธีอุปนัย วิธีการของมิลล์ กฎปฏิบัติพัฒนาการ ตรรกศาสตร์สัญลักษณ์ 2) การวิเคราะห์แนวคิดตรรกศาสตร์ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก มี 2 แนวคิดหลัก คือ (1) ตรรกศาสตร์ที่ปรากฏในพระสูตรโดยตรง ซึ่งมีท่าทีปฏิเสธตรรกะดังปรากฏในพรมขาลสูตร สันทกสูตร อายาจนสูตร กาลามสูตร อปินณกชาดก (2) การใช้เหตุผลในพระสูตรที่สอดคล้องกับตรรกศาสตร์ตะวันตก ดังปรากฏในอภยราชกุมารสูตร โคตมีสูตร อนัตตลักษณะสูตร วิสาขาสูตร ปุณณิกาเถรีคาถา 3) การนำเสนอองค์ความรู้เกี่ยวกับตรรกศาสตร์ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกพบประเด็นสำคัญ 2 ลักษณะ คือ (1) ท่าทีการปฏิเสธตรรกศาสตร์ในพระสูตรเพราะเป็นกลุ่มลัทธิตรรกะ (2) การใช้เหตุผลในพระสูตรที่สอดคล้องกับตรรกศาสตร์ตะวันตก เพราะเกิดการใช้เหตุผลที่เกิดจากการเล่นแง่ที่ผิดแบบปฏิบัติ การแสดงอุปายการแนะนำให้เข้าใจความหมายของเอกัตถศัพท์ การถาม-ตอบเพื่ออธิบายทฤษฎีอนัตตา การสอนโดยอ้างเหตุผลด้วยปุจฉา-ฐปนา-ปาปนา-โรปนาเพื่ออธิบายการใช้ศัพท์ให้ตรงกัน และการใช้เหตุผลเชิงคุณค่าของเนื้อหาเพื่อล้างคำสอนในปรัชญาพราหมณ์-ฮินดู องค์ความรู้จากการวิจัยพบแนวคิดหลัก 2 ลักษณะ คือ 1) ท่าทีการปฏิเสธตรรกศาสตร์ที่มีลักษณะเชิงลบ 3 ประการ คือ (1) คำปฏิเสธที่ระบุกลุ่มลัทธิตรรกะโดยตรง (2) คำปฏิเสธที่ระบุกลุ่มลัทธิตรรกะโดยอ้อม

(3) คำปฏิเสธที่ระบุความเชื่อมโยงเหตุผลของการใช้ตรรกะ 2) ท่าทีความสอดคล้องของพระสูตรกับตรรกศาสตร์ ตะวันตกที่เป็นตรรกศาสตร์เนื้อหา จำแนกเป็น 4 ประการ คือ (1) การใช้เหตุผลเล่นแง่ที่ผิดแบบปฏิบัต (2) การใช้เหตุผลในแง่ศัพท์สนทนาแบบเอกัตถะ (3) การใช้เหตุผลในการปุจฉา-วิสัชนาพิสุจน์ทฤษฎี (4) การใช้เหตุผลเชิงคุณค่าของเนื้อหา

คำสำคัญ: ตรรกศาสตร์; ตรรกศาสตร์เชิงพุทธ; พระสูตรต้นตปิฎก

Abstract

This research article aims 1) to study the general logic concept, 2) to analyze the logic concept in the Suttanta Pitaka, and 3) to present knowledge about logic in the Suttanta Pitaka. There is a qualitative research. The data collection is performed by studying Tipitaka, commentaries, and various academic works. The data are analyzed by using content analysis and descriptive analysis. The research results reveal that 1) there are two forms of general logic such as deductive and inductive. The development of logic consists of paradox, dialectic, deduction, induction, Mill's method, Hegel's dialectic, and symbolic logic. 2) The analysis of logical concepts in Suttanta Pitaka comprises of two main concepts: (1) logic appeared directly in the Suttas, which rejects logic as appears in the Brahmajalasutta, Sandaka Sutta, Āyajāna Sutta, Kālāma Sutta, and Apannaka Jataka. (2) The reasoning in the Suttas related to the Western logic, as appears in Abhayarajakumāra Sutta, Gotamī Sutta, Anattalakkhana Sutta, Visakhā Sutta, Puṇṇikātheri Gāthā, 3) The presentation of body of knowledge about logic in the Sutta Pitaka encloses two important aspects: (1) the attitude of rejecting logic in Suttas, which is a group of logical ideology. (2) The reasoning in Suttas related to the Western logic, which comes from contradictory dilemma, showing the method of introducing to understand the meaning of univocal term, asking and answering to explain the theory of Anatta, teaching by citing reasons through Pucchā-Ṭhpanā, Pāpanā-Ropanā to explain the use of words to be consistent, and using reasoning of the value of the content to refute the teachings in Brahmanic-Hindu philosophy. The body of knowledge from the research is found two main concepts: 1) the attitude of rejecting logic with three negative characteristics: (1) direct logic rejection stance, (2) indirect logic rejection stance, and (3) Related Logic Rejection Stance. 2) The attitude of relation to Sutra with Western logic, which is a material logic and be classified into four types: (1) reasoning as contradictory dilemma, (2) reasoning as conversational in univocal term, (3) reasoning as question-answer for proving theory, and (4) reasoning as value of materials.

Keywords: Logic; Buddhist Logic; Suttanta Pitaka

บทนำ

ตรรกศาสตร์เป็นสาขาของปรัชญาบริสุทธิ์สาขาหนึ่ง ซึ่งว่าด้วยการใช้เหตุผลหรือการศึกษาที่มีระบบ กฎเกณฑ์ (Chakraborti, 2006) ตรรกศาสตร์มีความสำคัญในฐานะเป็นศาสตร์ที่ช่วยให้คิดวิเคราะห์และรู้จัก ตัดสินใจอย่างสมเหตุสมผล ในปรัชญาตะวันตกมีหลักการใช้เหตุผลหลายรูปแบบ ในฝั่งตะวันออกโดยเฉพาะพุทธ ปรัชญาเองได้มีแนวคิดตรรกศาสตร์ในลักษณะการใช้เหตุผลเพื่อทำความเข้าใจคำสอน ดังที่วสิน อินทสระ (2548)

กล่าวว่า ตรรกศาสตร์พุทธศาสนเป็นการอธิบายธรรมของพระพุทธเจ้าด้วยวิธีตรรกะเพื่อให้หลักธรรมกระจ่างชัดขึ้น นักตรรกศาสตร์เชิงพุทธส่วนใหญ่เป็นฝ่ายมหายานในศตวรรษที่ 8-13 เช่น พระนาคาชุน พระอารยเทพ พระอสังคะ พระวสุพันธ์ุ พระทิกนาคะ พระธรรมกীরติ แต่เมื่อพิจารณาตรรกศาสตร์ในสมัยพุทธกาล แนวคิดตรรกศาสตร์เชิงพุทธปรากฏไม่ชัดเจนนัก กระนั้น ก็มีพระสูตรที่ระบุถึงคำว่า ตรรกะอยู่หลายแห่ง เช่น สันทกสูตร ซึ่งกล่าวถึงพรหมจรรย์ที่ไม่น่าวางใจ เป็นแนวปฏิบัติที่ไม่อาจทำกุศลธรรมให้เกิดขึ้นได้ แนวปฏิบัติหนึ่งในนั้นเกี่ยวข้องกับตรรกศาสตร์ แต่สันทกสูตรก็ไม่ได้ระบุรูปแบบของตรรกศาสตร์ไว้ว่า มีลักษณะอย่างไร นอกจากนี้ยังพบพระสูตรหลายแห่งที่มีทำที่ปฏิเสธการเข้าถึงความรู้แบบตรรกศาสตร์ ด้วยเหตุผล ดังนี้ 1) ตรรกศาสตร์ในปรัชญาอินเดียเน้นคัมภีร์พระเวทเป็นหลัก การใช้เหตุผลแบบตรรกะจึงถูกปฏิเสธในทัศนะของพุทธปรัชญาถึงกระนั้น พุทธปรัชญาก็ยังใช้เหตุผลเชิงตรรกะในฐานะเครื่องมือสื่อสาร ถ่ายทอดประสบการณ์ให้เกิดความเข้าใจตรงกัน 2) ตรรกศาสตร์เป็นเครื่องมือเข้าถึงความรู้/ความจริงได้ระดับโลกียปัญญาหรือความจริงแบบสมมติสัจจะ ส่วนการเข้าถึงความรู้ชั้นโลกุตระปัญญาหรือความจริงระดับปรมาตมไม่สามารถเข้าถึงได้ 3) พุทธปรัชญาแบ่งความรู้/ความจริงเป็น 2 ระดับ คือ (1) สมมติสัจจะ (2) ปรมาตมสัจจะ ตรรกศาสตร์ของอริสโตเติลอธิบายได้เพียงระดับสมมติสัจจะ และตรรกศาสตร์อุปนัยของเบคอนก็ไม่สามารถสร้างข้อสรุปที่เป็นจริงได้ในทุกกรณี เพราะสิ่งที่ปรากฏตามเป็นจริงประกอบด้วยเหตุปัจจัยที่ซับซ้อน

นอกจากนี้ ยังพบว่า ตรรกศาสตร์มี 2 ลักษณะ คือ ตรรกศาสตร์แบบและตรรกศาสตร์เนื้อหา ตรรกศาสตร์แบบ คือ ตรรกศาสตร์ที่เน้นรูปแบบของนิรนัยและอุปนัย ตรรกศาสตร์ในลักษณะนี้อาจไม่เป็นจริงทางด้านเนื้อหา เช่น การกล่าวว่า มนุษย์ทุกคนมี 2 ขา นาย ก เป็นมนุษย์ ฉะนั้น นาย ก ต้องมี 2 ขา แต่ความเป็นจริงนาย ก อาจถูกตัดขาเหลือเพียงข้างเดียวก็เป็นได้ นาย ก จะถูกตัดด้วยเหตุผลใดก็ตาม ตรรกศาสตร์แบบไม่อาจให้ความสมบูรณ์ด้านเนื้อหาได้ ดังนั้น ตรรกศาสตร์เนื้อหาที่ตนเองที่จะเติมเต็มความสมบูรณ์ของตรรกศาสตร์แบบ ในสมัยพุทธกาลจะพบตรรกศาสตร์เนื้อหาอย่างมากในพระสูตร แตกต่างกับสมัยหลังพุทธกาลที่มีลักษณะคล้ายตรรกศาสตร์ทางตะวันตก คณะผู้วิจัยสันนิษฐานว่า เป็นเพราะสมัยพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ (พ.ศ. 187-220) ผู้เป็นศิษย์ของอริสโตเติลได้กรีธาทัพมาถึงอินเดียและสู้รบกับกษัตริย์อินเดียประมาณ 1 ปีเศษ และหลังจากนั้น พระเจ้ามิลินท์ (พ.ศ. 378-413) ก็รบชนะและครอบครองอินเดียตอนเหนือ ด้วยเหตุนี้ การถ่ายทอดสรรพวิชาจึงแพร่หลายในสมัยนั้น เนื่องจากการกรีธาทัพของพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ได้นำวัฒนธรรมของกรีกไปด้วย ในทางกลับกัน สรรพวิชาของอินเดียก็ถูกแพร่ไปทางตะวันตก การผสมผสานวัฒนธรรมอินเดียกับกรีกจึงเกิดขึ้นในช่วงนั้น ดังตัวอย่างพระพุทธรูปศิลปะคันธาระปางปฐมเทศนา ซึ่งเป็นศิลปะแบบกรีกที่กำเนิดในแคว้นคันธาระ

นอกจากนี้ แนวคิดตรรกศาสตร์ยังเป็นวิทยาการหนึ่งที่อินเดียสมัยหลังพุทธกาลได้รับอิทธิพลจากกรีก เช่น การเกิดรูปแบบตรรกศาสตร์ที่ปรากฏในหนังสือมิลินทปัญหา อันเป็นบทสนทนาโต้ตอบระหว่างพระนาคเสนกับพระเจ้ามิลินท์ กษัตริย์เชื้อสายอินโด-กรีก หนังสือเล่มนี้ได้รับการขนานนามว่า เป็นการอธิบายหลักพุทธปรัชญาเชิงตรรกะ จากการสนทนาธรรมครั้งนั้นทำให้พระเจ้ามิลินท์ปฏิญาณตนเป็นพุทธมามกะ อย่างไรก็ตาม มิลินทปัญหา

เกิดขึ้นหลังพุทธกาลซึ่งเป็นบทสนทนาโดยใช้กลวิธีการเปรียบเทียบให้เห็นความกระจ่างแจ้งในหลักธรรม ทั้งนี้ เพื่อหักล้างแนวคิดของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูและเจ้าลัทธิทั้ง 6 (ศิริศักดิ์ อภิศักดิ์มนตรี และธณิกานต์ วรรณธรรมานนท์, 2564) แต่เมื่อพิจารณาข้อความในมิลินทปัญหาแล้ว ในสมัยพุทธกาลก็มีบทสนทนาในลักษณะนี้ปรากฏอยู่ไม่น้อย เช่น ในอนัตตลักขณสูตร โคตมีสูตร วิสาขาสสูตร บทสนทนาในพระสูตรเหล่านี้เป็นตรรกศาสตร์เนื้อหาที่น่าสนใจ ซึ่งคณะผู้วิจัยได้เลือกศึกษาเฉพาะพระสูตรต้นตปิฎกเท่านั้น ด้วยเหตุผลที่ว่า เป็นคัมภีร์ที่มีเนื้อหาเป็นเรื่องเล่าเป็นส่วนใหญ่ จากการศึกษาเบื้องต้นพบประเด็นที่น่าสนใจ คือ 1) ทำที่การปฏิเสธตรรกศาสตร์ในบางพระสูตร เช่น พรหมายาจนสูตร กาลามสูตร 2) ตรรกศาสตร์กับการเข้าถึงความจริงและความรู้ตามหลักสัจจะ และปัญญา 3) กฎแห่งเหตุผลตามหลักกรรมนิยาม อนัตตลักขณสูตร ปฏิจจสมุปบาท 4) การเป็นลักษณะของนิทานธรรมบท

ด้วยเหตุนี้ คณะผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาแนวคิดตรรกศาสตร์ที่ปรากฏในคัมภีร์พระสูตรต้นตปิฎก เพื่อนำเสนอประเด็นองค์ความรู้ใหม่และนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อการศึกษาในรายวิชาตรรกศาสตร์เชิงพุทธและพระไตรปิฎกศึกษาในระดับอุดมศึกษา เป็นการส่งเสริมการศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์และทำความเข้าใจหลักธรรมหรือพระสูตรอย่างละเอียดลึกซึ้งรอบด้าน ทั้งนี้ เพื่อนำเสนอประเด็นใหม่หรือองค์ความรู้ด้านแนวคิดตรรกศาสตร์ในพระสูตรต้นตปิฎกที่ยังกระจัดกระจายให้เป็นระบบมากยิ่งขึ้น

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาแนวคิดตรรกศาสตร์ทั่วไป
2. เพื่อวิเคราะห์แนวคิดตรรกศาสตร์ในคัมภีร์พระสูตรต้นตปิฎก
3. เพื่อนำเสนอองค์ความรู้เกี่ยวกับตรรกศาสตร์ในคัมภีร์พระสูตรต้นตปิฎก

วิธีดำเนินการวิจัย

บทความวิจัยนี้ได้รับทุนวิจัยจากสถาบันวิจัยญาณสังวร ซึ่งได้รับหนังสือรับรองผลการพิจารณาจริยธรรมการทำวิจัยในคน จากสถาบันวิจัยญาณสังวร มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย เลขที่ จว. 214/2565 ลงวันที่ 26 ธันวาคม พ.ศ. 2566 เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพด้วยการศึกษาเอกสารตามกระบวนการศึกษาด้านมนุษยศาสตร์ โดยใช้วิธีวิภาษวิธี คือ การวิเคราะห์แยกแยะเนื้อหาอย่างละเอียด และวิธีหาเหตุผลด้วยวิจาร์ณญาณ ภายใต้การวิเคราะห์ วิจัยหรือการประเมินค่า และวิธานหรือการนำไปประยุกต์ใช้ในการศึกษา โดยมีขั้นตอนการวิจัย ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 การเลือกศึกษาข้อมูลปฐมภูมิ คือ พระสูตรต้นตปิฎกและอรรถกถาพระสูตรต้นตปิฎก รวมถึงการศึกษาเอกสารทุติยภูมิ คือ งานวิจัย เอกสารทางวิชาการเกี่ยวกับคัมภีร์พระสูตรต้นตปิฎก โดยมีเกณฑ์ในการคัดเลือกเอกสาร ดังนี้ (1) ความจริง (Authenticity) คือ เป็นคัมภีร์ที่บันทึกหลักธรรมเชิงเรื่องเล่าที่วิเคราะห์ให้เห็นแนวคิดตรรกศาสตร์หลายพระสูตร (2) ความถูกต้องน่าเชื่อถือ (Credibility) คือ เป็นข้อมูลปฐมภูมิ ในยุคแรกได้ถ่ายทอดแบบมุขปาฐะ ต่อมาจัดเป็นระบบหมวดหมู่และจารในใบลานเพื่อให้มั่นคง (3) การเป็นตัวแทน

(Representativeness) คือ เป็นคัมภีร์สำคัญ 2 ลักษณะ ดังนี้ 1) ตัวแทนของคัมภีร์ในประเภทเดียวกัน เพราะโดดเด่นในการอธิบายคำสอนจากธรรมาธิษฐานให้เป็นบุคลาธิษฐาน 2) ตัวแทนของข้อมูลที่รวบรวมไว้อย่างเป็นระบบ โดยจำแนกเป็น 5 คัมภีร์ คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย ขุททกนิกาย (4) ความหมาย (Meaning) คือ มีใจความที่ชัดเจนและเข้าใจง่าย มีโครงเรื่อง พุทธพจน์ประกอบ และบทสนทนา

ขั้นตอนที่ 2 การศึกษาแนวคิดตรรกศาสตร์ทั่วไป โดยศึกษาจากงานวิจัยและเอกสารทางวิชาการด้านตรรกศาสตร์ เช่น หนังสือเรื่องตรรกวิทยา ของขุนประเสริฐสุภมาตรา ตรรกศาสตร์: ศาสตร์แห่งการให้ความหมายและการให้เหตุผล ของจำนงค์ ทองประเสริฐ ตรรกวิทยาทั่วไป ของกิริติ บุญเจือ เรื่อง Introduction to Logic ของโคปีและคณะ เรื่อง Logic: Informal, Symbolic, and Inductive ของจังก์กระโบตี เรื่อง Buddhist Logic Vol. I, II ของเซอร์บัตสกี เรื่อง A Modern Introduction to Logic ของสเตบิง รวมถึงบทความเรื่อง On the Origin of Indian Logic from the Viewpoint of the Pali Canon ของซุมันน์ สิ่งที่ได้จากการศึกษา คือ 1) เป็นการรวบรวมแนวคิดตรรกศาสตร์ทั่วไป ทั้งที่เป็นรูปนิรนัยและรูปอุปนัยในฝ่ายตะวันตก 2) เป็นข้อมูลในการวิเคราะห์และเปรียบเทียบความแตกต่างระหว่างนิรนัยกับอุปนัย 3) เป็นประโยชน์ในการวิเคราะห์แนวคิดตรรกศาสตร์ที่ปรากฏในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกในขั้นตอนต่อไป

ขั้นตอนที่ 3 การวิเคราะห์แนวคิดตรรกศาสตร์ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก จากเอกสารที่เกี่ยวข้อง ดังนี้ 1) การวิเคราะห์คัมภีร์พระสุตตันตปิฎกและอรรถกถา สิ่งที่ได้จากการศึกษา คือ (1) การเข้าใจแนวคิดตรรกศาสตร์เชิงพุทธ (2) การได้ตัวอย่างรูปแบบตรรกศาสตร์เชิงพุทธ 2) การศึกษางานวิจัยและเอกสารทางวิชาการด้านตรรกศาสตร์ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก เช่น งานวิจัยเรื่องการศึกษาวิเคราะห์ทฤษฎีอรรถปริวรรตศาสตร์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ของวีรชาติ นิมมอญค์ เรื่องตรรกศาสตร์พุทธศาสนา ของวศิน อินทสระ และบทความวิชาการเรื่องพระพุทธศาสนากับตรรกศาสตร์: มนุษย์ควรคิดอะไรและมนุษย์คิดอย่างไร ของวิทยา ศักยภินันท์ สิ่งที่ได้จากการศึกษา คือ (1) การเข้าใจแนวคิดตรรกศาสตร์เชิงพุทธจากแนวคิดนักวิชาการ (2) การได้หลักการทางตรรกศาสตร์เชิงพุทธที่นักวิชาการเสนอไว้ (3) การนำหลักตรรกศาสตร์เชิงพุทธไปวิเคราะห์ตรรกศาสตร์ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก 3) การวิเคราะห์คัมภีร์พระสุตตันตปิฎกเพื่อสรุปเป็นแนวคิดตรรกศาสตร์ในคัมภีร์พุทธปรัชญา สิ่งที่ได้จากการศึกษา คือ (1) การเข้าใจแนวคิดตรรกศาสตร์ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก (2) การได้ตัวอย่างของแนวคิดตรรกศาสตร์ที่นักวิชาการเชิงพุทธเสนอไว้

ขั้นตอนที่ 4 การนำเสนอแนวคิดตรรกศาสตร์ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก สิ่งที่ได้จากการศึกษา คือ 1) การนำเสนอแนวคิดตรรกศาสตร์เชิงพุทธ 2) การนำเสนอแนวคิดตรรกศาสตร์เชิงพุทธที่นักวิชาการจัดระบบไว้ พร้อมตัวอย่างของแนวคิดที่ค้นพบในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก 3) การนำเสนอองค์ความรู้ใหม่เกี่ยวกับตรรกศาสตร์ที่ปรากฏในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ซึ่งจะประโยชน์ต่อการศึกษาพุทธปรัชญาและต่อยอดในระดับอุดมศึกษาในรายวิชาเกี่ยวกับตรรกศาสตร์เชิงพุทธ

ขั้นตอนที่ 5 การวิเคราะห์ข้อมูลทั้ง 2 ลักษณะ ดังนี้ 1) การวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) ด้วยการบรรยายเนื้อหาเชิงปริมาณอย่างเป็นระบบและเน้นความเป็นวัตถุวิสัยของตรรกศาสตร์ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกเพื่อให้ทราบบริบทของเนื้อหา การจำแนกประเภทกลุ่มข้อมูล (Typological Analysis) เช่น การจัดกลุ่มเนื้อหาว่า ปรากฏในเรื่องใด โดยข้อมูลที่ได้สามารถวิเคราะห์ที่ในระดับจุลภาค คือ การวิเคราะห์จำนวนของคำหลัก (Domain Analysis) เช่น คำว่า ตกก, อตกกาวจร และระดับมหภาค คือ การวิเคราะห์เรื่องราวว่า ตรงกับแนวคิดตรรกศาสตร์อย่างไร 2) การวิเคราะห์เชิงพรรณนา (Descriptive Analysis) การถ่ายทอดเรื่องราวด้วยการเปรียบเทียบข้อมูลที่เกิดขึ้น (Constant Comparison) ที่รวบรวมไว้แล้วด้วยการวิเคราะห์ความหมายของหลักธรรม คำโคร่งเรื่อง ความสัมพันธ์ระหว่างเนื้อหาว่า ตรงกับตรรกศาสตร์เชิงพุทธตามที่เสนอของนักตรรกศาสตร์อย่างไร จากนั้น อธิบายสิ่งที่ค้นพบจากคัมภีร์เพื่อเสนอแนวคิดตรรกศาสตร์ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก

ผลการวิจัย

1. การศึกษาแนวคิดตรรกศาสตร์ทั่วไป ตรรกศาสตร์เป็นวิชาว่าด้วยกฎเกณฑ์การใช้เหตุผล จำแนกเป็น 2 แบบ คือ แบบนิรนัยและแบบอุปนัย พัฒนาการทางตรรกศาสตร์มีรูปแบบ ดังนี้ 1) ปฏิทรรศน์ การใช้เหตุผลเพื่อพิสูจน์ความมีอยู่ของภวันต์ 2) วิชาวิธี การใช้เหตุผลตามที่เสนอของโสกราตีส 3) วิธีนิรนัย การอ้างเหตุผลที่อ้างอิงถึงสิ่งสากลแล้วเชื่อมโยงไปหาสิ่งเฉพาะหน่วย 4) วิธีอุปนัย การใช้เหตุผลตามกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ที่อ้างอิงข้อมูลย่อยไปหาข้อมูลสากล 5) วิธีการของมิลล์ การใช้เหตุผลตามที่เสนอของมิลล์ด้วยการแสวงหาสาเหตุของปรากฏการณ์ตามกฎการทดลอง 6) กฎปฏิบัติพัฒนาการ การใช้เหตุผลตามที่เสนอของเฮเกิลด้วยกฎ 3 ระยะ 7) ตรรกศาสตร์สัญลักษณ์ การใช้เหตุผลที่แสดงความสัมพันธ์ระหว่างประโยคแทน

2. การวิเคราะห์แนวคิดตรรกศาสตร์ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ในข้อนี้จำแนกเป็น 2 แนวคิดหลัก ดังนี้

1) แนวคิดตรรกศาสตร์ที่ปรากฏในพระสูตรโดยตรง พบพระสูตรที่มีคำว่า ตรรกะ ปรากฏอยู่ ซึ่งมีท่าทีเชิงปฏิเสธแนวคิดตรรกศาสตร์ ดังพระสูตรต่อไปนี้

(1) พรหมชาลสูตร ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค (พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล: 11/1-90/1-242) พระสูตรนี้กล่าวถึงมัจฉาทิฎฐิ 62 ว่า เป็นสิ่งคาดคะเนเอาไม่ได้ (อตกกาวจร) ซึ่งเป็นท่าทีเชิงปฏิเสธตรรกศาสตร์ โดยเฉพาะในสรุปตอนท้ายของทิฎฐิแต่ละกลุ่ม ดังนี้ (1) สัสสตทิฎฐิ (2) เอกัจจสัสสตทิฎฐิ (3) อันตานิติกทิฎฐิ (4) อมราวิกเขปิกทิฎฐิ (5) อธิจจมุปันนิกทิฎฐิ (6) สัญญิตทิฎฐิ (7) อสัญญิตทิฎฐิ (8) แนวสัจญินาสัญญิตทิฎฐิ (9) อจเฉททิฎฐิ (10) ทิฎฐิธัมมนิพพานทิฎฐิ นอกจากนี้ยังมีคำว่า ตกก ก็ แปลว่า นักตรรกหรือนักตรรกะ ปรากฏอยู่ในข้อสุดท้ายของกลุ่มทั้ง 4 คือ (1) สัสสตทิฎฐิข้อที่ 4 (2) เอกัจจสัสสตทิฎฐิข้อที่ 4 (3) อันตานิติกทิฎฐิข้อที่ 4 และ (4) อธิจจมุปันนิกทิฎฐิข้อที่ 2

(2) **สันทกสูตร** ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ (พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล: 20/293-313/490-524) ระบุลัทธิพรหมจรรย์อันไม่น่าพอใจ หนึ่งในนั้น คือ ลัทธิตรรกะ ดังข้อความว่า “เป็นผู้ใช้ความตรึก (ตกกี-นักตรรกะ)...เทียบเหตุตามความที่ตนตรึก...ก็ย่อมมีความตรึกดีบ้าง ความตรึกชั่วบ้าง.” พุทธพจน์นี้เป็นท่าทีเชิงปฏิเสธตรรกศาสตร์ โดยจำแนกเป็น 4 ประเภท คือ 1) อนุสสติโก ผู้ที่นึกตามที่ได้ฟัง เรื่องราวมา 2) ชาตีสสุโร ผู้ที่นึกโดยระลึกชาติได้ 3) ลาภี ผู้ที่นึกเอาแต่ที่นึกได้ 4) สุตตตกิกโก ผู้ที่นึกเอาลอย ๆ (พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล: 11/90/206-207)

(3) **อายาจนสูตร** ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค (พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล: 25/555-558/95-109) คำที่ปฏิเสธตรรกศาสตร์ คือ คำว่า คาคคเนเอาไม่ได้ ดังข้อความว่า “...ความปริวิตกแห่ง พระหฤทัยบังเกิดขึ้น...ว่า ธรรมที่เราตรัสรู้...คาคคเนเอาไม่ได้ (อตกกาจโร)...”

(4) **กาลามสูตร** ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต (พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล: 34/505/342-353) ข้อความที่ปฏิเสธตรรกะ คือ คำว่า อย่าได้ถือโดยเหตุนี้เดา เพื่อย้ำเตือนไม่ให้ปลงใจเชื่ออะไร ง่าย ต้องพิจารณาด้วยตนเองว่า “...เป็นอกุศล...มีโทษ...ผู้รู้ดีเตือน...ประพฤติให้เต็มที่แล้ว...ไม่เป็นประโยชน์ เป็นไปเพื่อทุกข์...ควรละธรรมเหล่านั้น...” แต่หาก “...เป็นกุศล...ไม่มีโทษ...ผู้รู้สรรเสริญ...ประพฤติให้เต็มที่แล้ว... เป็นประโยชน์ เป็นไปเพื่อสุข...ควรถึงพร้อมธรรมเหล่านั้น...”

(5) **อปัณณกชาดก** ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ชาดก เอกนิบาต (พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล: 55/1/1-160) พระพุทธเจ้าตรัสถึงพ่อค้าเกวียนสองคน ดังพระคาถาว่า “คนพวกหนึ่งกล่าวฐานะอันหนึ่ง ว่าไม่ผิด นักเดาทั้งหลายกล่าวฐานะอันนั้นว่าเป็นที่สอง...” คำว่า นักเดา (ตกิกกา) กล่าวถึงกลุ่มตรรกะที่ไม่สามารถ พันทุกขี้ได้ เพราะไม่ยึดถือใน “สรณคมน์ 3 คือ 5 คือ 8 คือ 10...อริยมรรค อริยผล” ซึ่งอรรถกถาจารย์อธิบายว่า เป็นกลุ่มพ่อค้าเกวียนที่ปฏิบัติผิดและเป็นทางแห่งความเสื่อม

2) แนวคิดการใช้เหตุผลในพระสูตรที่สอดคล้องกับตรรกศาสตร์ตะวันตก ดังตัวอย่างต่อไปนี้

อภยราชกุมารสูตรปรากฏในพระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ (พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล: 20/91-96/191-197) ดังตัวอย่างข้อความการวางแผนการเพื่อทูลถามพระพุทธเจ้าให้เสียท่าที่ ดังนี้

หากพระราชกุมารทูลถามว่า “...มีบ้างไหมที่พระตถาคตตรัสวาจาอันไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่น” และหากพระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า “...มีบ้างที่ตถาคตกล่าววาจาอันไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่น” พระราชกุมารก็จะตรัสถามต่อว่า “...เมื่อเป็นเช่นนั้น การกระทำของพระองค์จะต่างอะไรจากปุถุชน เพราะปุถุชนก็ กล่าววาจาอันไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่น” และหากพระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า “...ตถาคตไม่กล่าววาจาอันไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่น” พระราชกุมารจะถามย้ำต่อไปว่า “...เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร พระองค์จึงทรงพยากรณ์พระเทวทัตว่า ‘เทวทัตจักเกิดในอบาย...’ เพราะวาจาของพระองค์นั้น พระเทวทัตโกรธ เสียใจ” สุดท้ายนิครนถ์และพระราชกุมารสรุปประเด็นว่า “เมื่อถูกพระองค์ (ราชกุมาร) ทูลถามปัญหา 2 เงื่อนนี้

แล้ว (พระพุทธเจ้า) จะทรงกลืนไม่เข้า คายไม่ออก...แม้ฉันใด พระสมณโคดมก็ฉันนั้น...ถูกพระองค์ทูลถามปัญหา 2 เจื่อนี้แล้ว จะทรงกลืนไม่เข้า คายไม่ออก” จากแผนการนี้เขียนเป็นวิธีนินยได้ ดังนี้

ตรรกบท/วากยาลังการ	สัญลักษณ์แบบผังที่ 4
พระพุทธเจ้า (ทุกพระองค์) ไม่ตรัสคำไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจ	A - B
(แต่) วาจา (ทั้งหมดนั้น) ของพระพุทธเจ้า ยังทำให้พระเทวทัตโกรธและเสียใจ	B - C
ดังนั้น การกระทำของพระองค์ทั้งหมดที่พระเทวทัตโกรธและเสียใจ จึงไม่ได้ชื่อว่า เป็นพระพุทธเจ้า	C - A

ตารางที่ 1 การใช้เหตุผลในอภยราชกุมารสูตรที่สอดคล้องกับตรรกศาสตร์ตะวันตก

3) การนำเสนอองค์ความรู้เกี่ยวกับตรรกศาสตร์ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก มีแนวคิด 2 ลักษณะ ดังนี้

(1) ท่าทีการปฏิเสธตรรกศาสตร์ที่ปรากฏในพระสูตร โดยแยกตามพระสูตร ดังนี้ 1) พรหมชาลสูตร ถ้อยคำที่ปฏิเสธตรรกศาสตร์ คือ คำว่า อตถกาวจรา และ ตกกี เพราะทิวฐิ 62 เป็นเรื่องลึกซึ้ง ไม่สามารถรู้ได้ด้วยการคาดคะเนเอา นอกจากนี้ นักตรรกศาสตร์แต่ละกลุ่มก็มีแนวคิดเป็นของตนเองตามที่ตนตรึกได้ 2) สันทกสูตร ถ้อยคำที่ปฏิเสธตรรกศาสตร์ คือ คำว่า ตกกี เพราะเป็นลัทธิตรรกะที่ไม่น่าพอใจ 3) อายาจนสูตร ถ้อยคำที่ปฏิเสธตรรกศาสตร์ คือ คำว่า อตถกาวจรโ เพราะเป็นธรรมที่ลึกซึ้ง จะคาดคะเนเอาไม่ได้ 4) กาลามสูตร ถ้อยคำที่ปฏิเสธตรรกศาสตร์ คือ คำว่า มา ตกทุกเหตุ โดยไม่ให้ความเชื่อด้วยการคาดนึกเอาเอง ต่อเมื่อรู้ด้วยตนเองจึงจะรู้ว่า ควรละหรือประพฤติตาม 5) อปฺปนณฺชาตก ถ้อยคำที่ปฏิเสธตรรกศาสตร์ คือ คำว่า ตกกีกา เพราะเป็นกลุ่มพ่อค้าเกวียนที่ไม่ได้ปฏิบัติเพื่อให้ถึงความดับทุกข์

(2) การใช้เหตุผลในพระสูตรที่สอดคล้องกับตรรกศาสตร์ตะวันตก ปรากฏในอภยราชกุมารสูตร โคตมีสูตร อนัตตลักษณะสูตร วิสาขสูตร และปุณณิกาเถรีคาถา ในที่นี้ กล่าวเฉพาะอภยราชกุมารสูตรเป็นตัวอย่าง

ตรรกบทนินย	สัญลักษณ์ตรรกบท
แบบผังที่ 2 เป็นรูปลักษณะ E-A-E ซึ่งสมเหตุสมผล ตามตรรกบทแบบผังที่ 2 ที่เรียกว่า CESARE ดังนี้	
พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ไม่ตรัสคำไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจ (โดยส่วนตัว) (ญาติ E)	A - B
(แต่) ปุุชชนทุกคน กล่าวคำไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจ (โดยส่วนตัว) (ญาติ A)	C - B
ดังนั้น ปุุชชนทุกคน จึงไม่ชื่อว่า เป็นพระพุทธเจ้า (ญาติ E)	C - A

ตารางที่ 2 อภยราชกุมารสูตรที่สอดคล้องกับตรรกศาสตร์นินย

อภิปรายผลการวิจัย

1. การศึกษาแนวคิดตรรกศาสตร์ทั่วไป พบประเด็นที่น่าสนใจ คือ ความสมเหตุสมผล โดยวิธีนิรนัยมีกฎความสมเหตุสมผลหลายข้อ ซึ่งพระยาไพศาลศิลปศาสตร์ (2543) จำแนกไว้ 8 ข้อ โคปีและคณะ (Copi, Cohen & McMahon, 2014) จำแนกไว้ 6 ข้อ ขณะที่จางง์ ทงประเสริฐ (2548) และกิริติ บุญเจือ (2550) จำแนกไว้ 5 ข้อ โดยรวมแล้วมีดังนี้ 1) การอ้างเหตุผลครั้งหนึ่งต้องมี 3 เทอม 2) เทอมกลางต้องกระจายอย่างน้อย 1 ครั้ง 3) เทอมที่เป็นเทอมกระจายในข้อสรุปต้องเป็นเทอมกระจายในข้ออ้างด้วย 4) การอ้างเหตุผลครั้งหนึ่ง ข้ออ้างจะปฏิเสธทั้ง 2 ข้อไม่ได้ 5) ถ้ามีข้ออ้างข้อใดข้อหนึ่งปฏิเสธ ข้อสรุปต้องเป็นประโยคปฏิเสธด้วย โดยตรรกบทหนึ่งจะมี 3 ญัตติที่สนับสนุนกันและต้องสอดคล้องกับกฎเหล่านี้จึงสมเหตุสมผล ตรรกบทจะมี 4 แบบผัง แต่ละแบบผังกระจายได้ 64 รูปลักษณ์ ตามการกระจายของญัตติทั้ง 4 คือ A-E-I-O และเมื่อนำมากระจายร่วมกับแบบผังทั้ง 4 จะได้ 256 รูปลักษณ์ ($64 \times 4 = 256$) ทั้ง 256 นี้จะสมเหตุสมผลเพียง 19 รูปลักษณ์เท่านั้นและจะมีชื่อเรียกเฉพาะ เช่น BARBARA ซึ่งเป็นรูปลักษณ์ในแบบผังที่ 1 ที่ประกอบด้วยญัตติ A-A-A รูปลักษณ์ BARBARA นี้ เซอร์บัตสกี (Stcherbatsky, 1984) กล่าวในหนังสือ Buddhist Logic Vol. I ว่า มีลักษณะสมเหตุสมผลที่แท้จริง นอกนั้นมีลักษณะซับซ้อนเมื่อต้องสับเปลี่ยนเป็นรูปลักษณ์อื่น แม้บางตำราจำแนกไว้เป็น 24 รูปลักษณ์ และนักตรรกศาสตร์บางกลุ่ม เช่น โคปีและคณะ (Copi, Cohen & McMahon, 2014) จะตัดเหลือเพียง 15 รูปลักษณ์เท่านั้นที่ได้มาตรฐาน แต่ทัศนะของเซอร์บัตสกียืนยันว่า มีเพียง BARBARA ที่สมเหตุสมผล

ส่วนความสมเหตุสมผลของวิธีอุปนัยเกี่ยวข้องกับความน่าเชื่อถือที่เกิดจากประสบการณ์ในเรื่องนั้น ๆ ซึ่งกิริติ บุญเจือ (2542) เรียกว่า การปักใจ (Assent) แต่การปักใจก็เป็นเพียงความน่าจะเป็นเท่านั้น ซึ่งแตกต่างกับความสมเหตุสมผลของวิธีนิรนัยที่มีความแน่นอน ความสมเหตุสมผลของวิธีอุปนัยจึงเป็นความชัดเจนที่ยอมรับร่วมกันได้บนพื้นฐานของข้อมูลเชิงประจักษ์ที่พอจะรับรู้ แม้วิธีอุปนัยของเบคอนที่เรียกว่า วิธีอุปนัยโดยการคัดออก และวิธีการของมิลล์ที่เสนอวิธียืนยันความสมเหตุสมผลที่เรียกว่า The Four Methods of Experimental Inquiry (กิริติ บุญเจือ, 2542) ก็ยังไม่มีความแน่ชัด จึงสรุปได้ว่า ความสมเหตุสมผลของวิธีนิรนัย คือ การสร้างข้อสรุปที่แน่นอน แต่บางครั้งข้อสรุปก็ยังคงคลุมเครือและวนอยู่ในข้ออ้างเดิม จึงถูกมองว่า ไม่สมเหตุสมผล ขณะที่วิธีอุปนัยมีความสมเหตุสมผลในแง่ปักใจเชื่อประสบการณ์ แต่ข้อบกพร่อง คือ การสรุปจากข้อมูลที่ไม่เพียงพอ ไม่ให้ความสำคัญกับตัวเลือก ด่วนสรุปเร็วเกินไป และอ้างเหตุผลผิดว่า ต้องสรุปเป็นอย่างนั้นเสมอไป

2. การวิเคราะห์แนวคิดตรรกศาสตร์ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ประเด็นที่น่าสนใจมี 2 ลักษณะ คือ

1) แนวคิดตรรกศาสตร์ที่ปรากฏในพระสูตรโดยตรง แนวคิดนี้มีท่าทีปฏิเสธตรรกะ ดังนี้ (1) ท่าทีเชิงปฏิเสธเพราะไม่สามารถปฏิบัติตามแล้วบรรลุธรรมได้ พบตัวอย่างจากอายุจาจนสูตร กาลามสูตรและอัปณกชาดก ซึ่งเป็นการเข้าใจหลักธรรมด้วยความนึกคิดที่ยังเจือด้วยกิเลส ในพระสูตรเหล่านี้สื่อให้เห็นแนวคิดตรรกศาสตร์ที่ไม่ได้สนับสนุนให้เกิดการปฏิบัติเพื่อละความโลภ โกรธ หลงแต่อย่างใด (2) ท่าทีเชิงปฏิเสธเพราะไม่สามารถทำให้เกิดความเข้าใจที่ถูกต้องได้ ข้อนี้มุ่งถึงกลุ่มมิชฌาภิภูตติและลัทธิตรรกะ โดยพรหมชาลสูตรระบุชัดว่า ทิฏฐิ 62 เป็น

มิจฉาทิฏฐิ และจำแนกเป็นลัทธิตรรกะ 4 กลุ่มโดยตรง ซึ่งชยติลเลเก (2556) มองว่า บางลัทธิตรรกะเป็นนักจารีตนิยม (มุขปาฐะ) ลัทธิการระลึกชาติ (ชาติสโร) โยคี (ลาภี) หรือนักอเหตุกวาท (สุทธตฤกโก) ส่วนสันทกสูตรระบุถึงลัทธิตรรกะ (ตฤก) ว่า เป็นนักปฏิบัติไม่น่าพอใจ ซึ่งชยติลเลเกเรียกว่า กลุ่มเหตุผลล้วน แต่ที่น่าสังเกต คือ ลัทธิตรรกะในสันทกสูตรไม่ได้เป็นกลุ่มมิจฉาทิฏฐิเหมือนในพรหมชาลสูตร ซึ่งคณะผู้วิจัยมองว่า ในสันทกสูตรคงเป็นเพียงกลุ่มที่ชอบใช้เหตุผลทั่วไป แต่ยังไม่ถึงขั้นเห็นผิดแบบมิจฉาทิฏฐิ

2) แนวคิดการใช้เหตุผลในพระสูตรที่สอดคล้องกับตรรกศาสตร์ตะวันตก ในที่นี้ ขออภิปรายผลเฉพาะวิธีนรณัยเท่านั้น ในอภยราชกุมารสูตรพบประเด็นปัญหาแบบกสิณไม่เข้าคายนไม่ออก (Dilemma) เหมือนคำถามคลาสสิกของฟิลิปปา พุด ที่ว่าด้วยเรื่อง The Trolley Problem (ปัญหาหารถราง) เนื่องจากพระอภยราชกุมารและนิครนถ์นาฏบุตรตั้งข้อสมมติฐานที่เป็นการเล่นแ่งผิดทั้งสองข้อ คือ (1) หากพระพุทธเจ้ายอมรับว่า ตรัสวาจาไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจ พระพุทธเจ้าก็ไม่ต่างกับปุถุชนที่กล่าววาจาในลักษณะนี้เหมือนกัน (2) หากพระพุทธเจ้าปฏิเสธว่า ตรัสวาจาไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจ แล้วเพราะเหตุใดเล่าพระพุทธเจ้าจึงตรัสวาจาทำให้พระเทวทัตเสียใจ การเล่นแ่งในลักษณะนี้สอดคล้องกับแนวคิดของกิริติ บัญเจือ (2550) ที่เสนอการเล่นแ่งแบบปฏิบัท (Contradictory Dilemma) ว่า เป็นการเล่นแ่งที่ผู้อ้างตั้งประเด็นขัดแย้งกันไว้ 2 แ่ง โดยที่ทั้งสองแ่งมีข้อสรุปเหมือนกัน คือ สมองความต้องการของผู้อ้างเอง ขณะที่ชยติลเลเก (2556) มองว่า ในอภยราชกุมารสูตรเป็นประเด็นปัญหาที่ว่าด้วย Constructive Dilemma (การเลือกยืนยันทัวหน้าหรือสองประเด็นเชิงสร้างสรรค์) โดยที่ว่า สมมติฐานที่ 1 หากพระพุทธเจ้ายอมรับว่า ตรัสวาจาไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจ (p) พระพุทธเจ้าก็ไม่ต่างกับปุถุชนที่กล่าววาจาในลักษณะนี้ (q) เหมือนกัน เป็นการทาลายชื่อเสียงพระพุทธเจ้า ส่วนสมมติฐานที่ 2 หากพระพุทธเจ้าปฏิเสธว่า ตรัสวาจาไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจ (r) แล้วเพราะเหตุใดเล่าพระพุทธเจ้าจึงตรัสวาจาทำให้พระเทวทัตเสียใจ (s) เป็นลักษณะเหมือนพระพุทธเจ้ามีข้อผิดพลาด ซึ่งการตั้งสมมติฐานทั้งสองข้อนี้เป็นเงื่อนไขของพระอภยราชกุมารที่ตรงกับกฎตรรกศาสตร์สัญลักษณ์ที่ชื่อว่า Constructive Dilemma (C.D.) โดยมีสัญลักษณ์ คือ $(p \supset q) \cdot (r \supset s), p \vee r, \therefore q \vee s$ (Stebbing, 1942) สัญลักษณ์นี้ถอดเป็นข้อความได้ ดังนี้

$(p \supset q)$ หากพระพุทธเจ้ายอมรับว่า ตรัสวาจาไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจ (p) พระพุทธเจ้าก็ไม่ต่างกับปุถุชน (เป็นปุถุชน) ที่กล่าววาจาในลักษณะนี้เหมือนกัน (q) และ

$(r \supset s)$ หากพระพุทธเจ้าปฏิเสธว่า ตรัสวาจาไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจ (r) แล้วเพราะเหตุใดเล่าพระพุทธเจ้าจึงตรัสวาจา (ก็ยังตรัสวาจา) ทำให้พระเทวทัตเสียใจ (s)

$p \vee r$ พระพุทธเจ้ายอมรับว่า ตรัสวาจาไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจ (p) หรือปฏิเสธการตรัสดังกล่าว (r) อย่างใดอย่างหนึ่ง

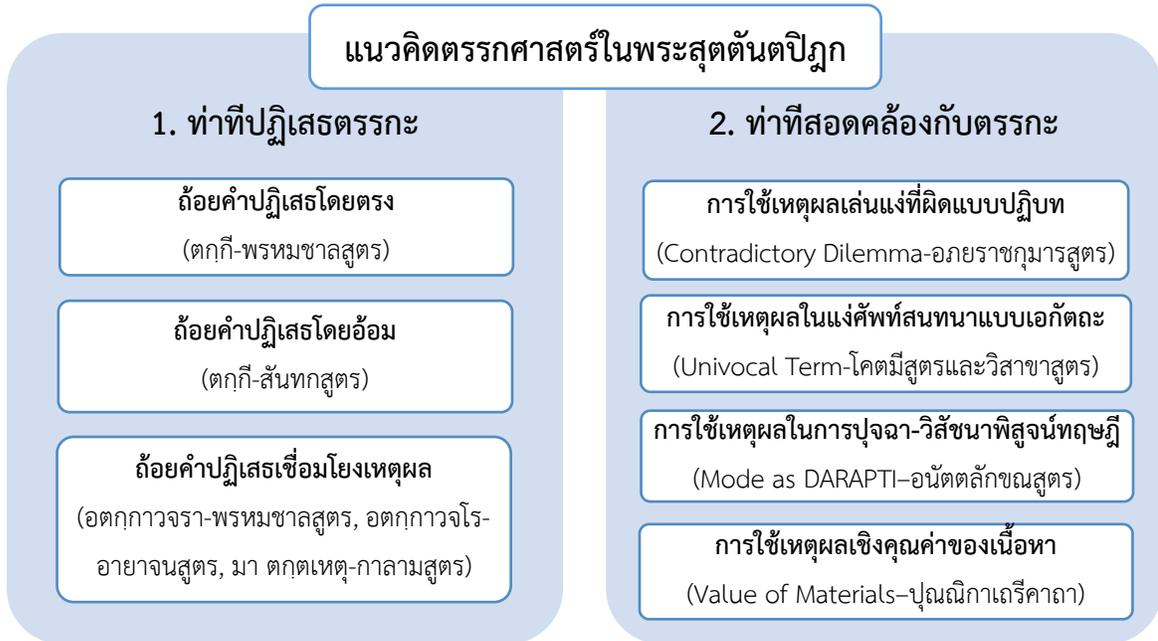
$\therefore q \vee s$ ดังนั้น พระพุทธเจ้าก็ไม่ต่างกับปุถุชน (เป็นปุถุชน) (q) หรือไม่ก็เป็นผู้ทำให้พระเทวทัตเสียใจ (s) จะเห็นว่า การอ้างเหตุผลของพระอภยราชกุมารมีข้อสรุป คือ ทำให้พระพุทธเจ้าเสียหายทั้งสิ้น แมักฎนี้พิสุจน์ได้อย่างสมเหตุสมผล แต่เป็นปัญหาเล่นแ่งที่ผิดแบบปฏิบัท จึงเป็นเหตุผลวิบัติทางเนื้อหา อย่างไรก็ตาม เมื่อ

พระอภัยราชกุมารได้สนทนากับพระพุทธเจ้า กลับกลายเป็นว่า สิ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสตอบพระอภัยราชกุมารไม่ตรงตามข้อสมมติฐานทั้งสองที่คาดการณ์ไว้ และเป็นการตรัสตอบในลักษณะเล่นแง่แบบขัดแย้ง (Contrary Dilemma) กับข้ออ้างของพระอภัยราชกุมารที่ตั้งไว้ตอนต้น ฉะนั้น ประเด็นปัญหาที่กล่าวมาไม่เข้าค่ายไม่ออกสำหรับพระพุทธเจ้าจึงหมดไป และการตรัสตอบนั้นก็สร้างความเลื่อมใสแก่พระอภัยราชกุมารในเวลาต่อมา

3. การนำเสนอองค์ความรู้เกี่ยวกับตรรกศาสตร์ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ประเด็นที่น่าสนใจมี 2 ลักษณะ คือ 1) ท่าทีการปฏิเสธตรรกศาสตร์ที่ปรากฏในพระสูตร เป็นพระสูตรที่มองตรรกศาสตร์ในเชิงลบและแสดงลัทธิตรรกะกลุ่มต่าง ๆ แต่พระสูตรในข้อนี้ยังไม่เห็นการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างกัน (ชื่อเดียวกัน) ในแง่ของชื่อลัทธิตรรกะ ในข้อนี้จะพบคำว่า ตกก็ ในพรหมชาลสูตร ซึ่งเป็นลัทธิตรรกะที่เป็นมิจฉาทิฎฐิโดยตรง ส่วนในสันทกสูตรยังกล่าวไม่ได้ว่า เป็นมิจฉาทิฎฐิหรือไม่ เพียงแต่ระบุไว้ว่า ไม่ใช่ลัทธิการประพัตติพรหมจรรย์ สำหรับลัทธิตรรกะในอปถนคชาคคไม่ได้ระบุชื่อกลุ่มไว้ แต่กล่าวโดยรวมว่า เป็นกลุ่มที่ปฏิบัติผิด ซึ่งอาจสงเคราะห์เข้ากับลัทธิตรรกะในสันทกสูตรมากกว่าที่จะเป็นลัทธิในพรหมชาลสูตร ส่วนกาลามสูตรไม่ได้กล่าวถึงลัทธิตรรกะไว้แต่อย่างใด การใช้เหตุผลในกาลามสูตรนี้ สุขาวณฺ พลอยขุม (2558) เรียกว่า การใช้เหตุผลเชิงตรวจสอบ เซึ่งเทียบเคียง หรือเชิงคุณค่า หากพิจารณาตามแนวคิดของชยติลเลเก (2556) จะพบว่า มา ตกทุกเหตุ จัดเป็นข้อหลักในกลุ่มเหตุผลนิยม ขณะที่ชูมันน์ (Schumann, 2019) เห็นว่า หลักกาลามสูตรมีลักษณะคล้ายแนวคิดรูปเคารพ 4 ของเบคอน ซึ่งครอบคลุมธรรมชาติของมนุษย์ 2) การใช้เหตุผลในพระสูตรที่สอดคล้องกับตรรกศาสตร์ตะวันตก เป็นพระสูตรที่ไม่ปรากฏคำว่า ตรรกะ ในเนื้อหา แต่ปรากฏการใช้ความคิดในเชิงตรรกะอยู่มาก แม้พุทธปรัชญาจะมีท่าทีการปฏิเสธตรรกศาสตร์ก็ตาม แต่ทว่าพุทธปรัชญาที่ไม่ปฏิเสธว่า มนุษย์ไม่คิดแบบตรรกะ การคิดอย่างมีเหตุผลของมนุษย์นี้ วิทยา ศักยาภินันท์ (2548) เรียกว่า เป็นเหตุผลที่เกิดจากข้อแย้ง (นิรนัย) และจากประสบการณ์ (อุปนัย) ในที่นี้ ขออภิปรายผลเฉพาะวิธีนิรนัย ดังนี้ (1) อภัยราชกุมารสูตร ในมัชฌิมนิกาย มัชฌิมปิณฑาสก์ (พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล: 20/91-96/191-197) เป็นพระสูตรที่กล่าวถึงการเล่นแง่ที่ผิดแบบปฏิบัติและเป็นคำตอบที่เกิดจากการคิดวางแผนไว้ฝ่ายเดียว สิ่งที่พระอภัยราชกุมารถามพระพุทธเจ้าจึงมีเนื้อหาในเชิงเล่นแง่ที่ไม่ถูกต้อง ส่วนการตรัสตอบของพระพุทธเจ้าเองเป็นการเล่นแง่แบบขัดแย้งเพื่อแก้คืนพระอภัยราชกุมาร และตรัสตอบด้วยการแย้งคำถามในเชิงวิภาษวิทยากรณีปัญหา โดยยกเกณฑ์การตรัสจากทั้ง 6 ลักษณะมาเป็นคำตอบอย่างละเอียด (2) โคตมีสูตร ในสังยุตตนิกาย สคาถวรรค (พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล: 25/528-530/77-78) พระพุทธเจ้าทรงแสดงอุบายการสอนพระกิสาคอตมีเถรีให้เข้าใจคำว่า ความตาย ในลักษณะเอกัตถศัพท์ เมื่อพระนางเข้าใจการสูญเสียชีวิตจึงเข้าใจความรู้สากลที่ตรงกันของคำว่า ความตาย โดยเป้าหมายไม่ได้อยู่ที่การหายารักษาบุตรให้ฟื้น แต่เพื่อสอนธรรมแก่พระกิสาคอตมีเถรี ดังที่สิทธิ บุตรอินทร์ (2556) เห็นว่า วิธีที่พระพุทธเจ้าทรงสอนพระกิสาคอตมีเถรีก็เพื่อรักษาใจของพระกิสาคอตมี เนื่องจากนางมีความเชื่อแบบลัทธิสัสสตทิฎฐิ (อมตนิยม) ตามปรัชญาพราหมณ์-ฮินดูมาก่อนจึงไม่เข้าใจสัจธรรมในเรื่องความตาย (3) อนัตตลักขณสูตร ในสังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค (พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล: 27/127-130/137-141) เป็นพระสูตรที่สื่อสารแบบถาม-ตอบเพื่อให้เห็นความ

ไม่ใช่ตัวตน (อนัตตา) โดยบทสนทนาเริ่มจากการถามสภาวะมีตัวตน (อนัตตา) ก่อน ต่อด้วยความไม่เที่ยง (อนิจจัง) จากนั้น จึงถามสภาพที่ทนได้ยาก (ทุกขัง) เพื่อปูพื้นคำถามให้ยอมรับหลักการสากลของทฤษฎีซึ่งเป็นข้ออ้างหลัก จากนั้น ตามด้วยข้ออ้างรอง คือ คำถามเกี่ยวกับอนิจจังและทุกขัง เมื่อยอมรับข้ออ้างทั้งสองแล้วจึงสรุปเป็นทฤษฎี อนัตตาว่า อนิจจังและทุกขังก็เป็นอนัตตาด้วย คณะผู้วิจัยมองว่า การสนทนาในอนัตตลักษณ์สูตรเป็นการยืนยันสังฆธรรม (ทฤษฎีอนัตตา) ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้มาแล้วให้สาวกรู้ตาม (4) วิสาขาสสูตร ในขุททกนิกาย อุทาน (พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล: 44/176/732-734) เป็นอุบายการสอนที่คล้ายการอ้างเหตุผลในกถาวัตถุที่มีการตั้งคำถามนำ (ปุจฉา) การตั้งประเด็นจากคำถามนำ (ฐปนา) การชี้แนะให้ยอมรับ (ปาปนา) การยกให้เห็นความขัดแย้งในตนเอง (โรปนา) ดังที่ฉนฺดรูตฺติ แจตฺตสูงเนิน (2553) เห็นว่า การใช้เหตุผลในกถาวัตถุเป็นวิธีนัยหลายประเภท แต่ในกถาวัตถุเกิดจากการใช้คำหลายนัยจึงเกิดการโต้ว่าทะเลาะระหว่างสกวาที่กับปรวาทิ ขณะที่วิสาขาสสูตรเป็นการสอนธรรมมากกว่าเป็นการโต้ว่าทะเลาะ (5) ปุณณิกาเถรีคาถา ในขุททกนิกาย เถรีคาถา (พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล: 54/466/353-364) เป็นแนวคิดที่แย้งคำสอนในปรัชญาพราหมณ์-ฮินดูและเสนอแนวคิดการเป็นพราหมณ์ในทัศนะพุทธปรัชญา คือ การบรรลुरुธรรม อันเป็นการยืนยันแนวคิดที่ถูกต้องว่า การพ้นจากบาปไม่ใช่เพราะการอาบน้ำล้างบาปเหมือนที่พราหมณ์ทำกัน การใช้เหตุผลในลักษณะนี้ วิทยา ศักยาภินันท์ (2548) มองว่าเป็นระเบียบวิธีคิดที่ทำให้เกิดข้อแย้ง แต่ก็อาจประกอบด้วยอุกุศลได้ เหตุนี้ วิทยา ศักยาภินันท์ จึงอธิบายว่า พุทธปรัชญาให้ความสำคัญแก่สัมมาสังกัปปะ 3 คือ 1) เนกขัมมสังกัปปะ 2) อพยาบาทสังกัปปะ 3) อวิหิงสาสังกัปปะ (พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล: 22/262/323) ตรรกศาสตร์ในปุณณิกาเถรีคาถาจึงประกอบด้วยสัมมาสังกัปปะที่เป็นกุศล คือ การคิดอย่างรู้ผิด-ถูก ชั่ว-ดี ซึ่งมีความหมายเชิงคุณค่าที่ตรงกับคำว่า สัมมา (Right) มากกว่าคำว่า จริงหรือเท็จ (True or False) ในตรรกศาสตร์ทั่วไป

องค์ความรู้ใหม่



ภาพที่ 1 แนวคิดตรรกศาสตร์ที่ปรากฏในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก

จากภาพนี้ชี้ให้เห็นองค์ความรู้ที่เกิดจากการวิจัยซึ่งพบประเด็นสำคัญ 2 ลักษณะ คือ

ลักษณะที่ 1 ทำที่การปฏิเสธตรรกศาสตร์ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกซึ่งมีลักษณะเชิงลบ โดยจำแนกเป็น 3 ประการ คือ (1) ถ้อยคำปฏิเสธที่ระบุถึงกลุ่มลัทธิตรรกะโดยตรง ดังคำว่า ตักกิ ในพรหมชาลสูตร (2) ถ้อยคำปฏิเสธที่ระบุถึงกลุ่มลัทธิตรรกะโดยอ้อม ดังคำว่า ตักกิ ในสันทกสูตร และคำว่า ตักกิกา ในอปัณณกชาดก (3) ถ้อยคำปฏิเสธที่ระบุถึงความเชื่อมโยงเหตุผลของการใช้ตรรกะ ดังคำว่า อตกกาจระ ในพรหมชาลสูตร คำว่า อตกกาจโร ในอายาจนสูตร และคำว่า มา ตกตเหตุ ในกาลามสูตร

ลักษณะที่ 2 ทำที่ความสอดคล้องของพระสูตรกับตรรกศาสตร์ตะวันตก ซึ่งทำให้เห็นตรรกศาสตร์เชิงพุทธที่โดดเด่นด้านตรรกศาสตร์เนื้อหา คือ (1) การใช้เหตุผลเล่นแง่ที่ผิดแบบปฏิบาท อันเป็นตรรกวิบัติในอภยราชกุมารสูตร (2) การใช้เหตุผลในแง่ศัพท์สนทนาแบบเอกัตถะเพื่ออธิบายคำว่า ความตาย ในโคตมีสูตรและวิสาขาสูตร เพื่อให้เข้าใจความหมายตรงกันคล้ายการอ้างเหตุผลในกถาวัตถุ (3) การใช้เหตุผลในการปุจฉา-วิสัชนาพิสุจน์ทฤษฎีในอนัตตลักขณสูตรในรูปลักษณะที่ว่า DARAPTI (A-A-I) เพื่อพิสูจน์ความจริงของทฤษฎีอนัตตา (4) การใช้เหตุผลเชิงคุณค่าของเนื้อหา ดังจะเห็นในปุณณิกาเถรีคาถาซึ่งโต้แย้งความเชื่อการล้างบาปในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เพราะเป็นตรรกศาสตร์เชิงคุณค่าของคำว่า กุศลกรรมหรือความดี-ชั่ว มากกว่าคำว่า จริงหรือเท็จ

สรุป

จากที่กล่าวมาตามวัตถุประสงค์การวิจัยทั้งสามข้อ โดยภาพรวมพบว่า 1) แนวคิดตรรกศาสตร์ทั่วไป จำแนกเป็น 2 แบบ แต่มีพัฒนาการทางตรรกศาสตร์ในหลายลักษณะ คือ ปฏิทรรศน์ วิชาวิธี วิธีนินัย วิธีอุปนัย วิธีการของมิลล์ กฎปฏิบัติพัฒนาการ และตรรกศาสตร์สัญลักษณ์ 2) การวิเคราะห์แนวคิดตรรกศาสตร์ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกวิเคราะห์เป็น 2 แนวคิดหลัก คือ (1) แนวคิดตรรกศาสตร์ที่ปรากฏในพระสูตรโดยตรง โดยมีคำว่า ตรรกะ ปรากฏอยู่ และมีท่าที่เชิงปฏิเสธตรรกะ ดังปรากฏในพรหมชาลสูตร สันทกสูตร อายาจนสูตร กาลามสูตร และอปินณชาดก (2) แนวคิดการใช้เหตุผลในพระสูตรที่สอดคล้องกับตรรกศาสตร์ตะวันตก ดังจะเห็นในอภยราชกุมารสูตร โคตมีสูตร อนัตตลักษณะสูตร วิชาชาสูตร และปุนณิกาเถรีคาถา 3) การนำเสนอองค์ความรู้เกี่ยวกับตรรกศาสตร์ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกพบประเด็นสำคัญ 2 ลักษณะ คือ 1) ท่าที่การปฏิเสธตรรกศาสตร์ที่ปรากฏในพระสูตรตามลักษณะและความหมายของคำว่า อตกกาจจรา, อตกกาจโร, ตกกี, มา ตกกเหตุ, ตกกิกา ที่สะท้อนให้เห็นลัทธิตรรกะในพระสุตตันตปิฎก องค์ความรู้ของการปฏิเสธตรรกะมี 3 ประเด็น คือ (1) ถ้อยคำปฏิเสธที่ระบุถึงกลุ่มลัทธิตรรกะโดยตรง (2) ถ้อยคำปฏิเสธที่ระบุถึงกลุ่มลัทธิตรรกะโดยอ้อม (3) ถ้อยคำปฏิเสธที่ระบุถึงความเชื่อมโยงเหตุผลของการใช้ตรรกะ 2) การใช้เหตุผลในพระสูตรที่สอดคล้องกับตรรกศาสตร์ตะวันตก ดังปรากฏในอภยราชกุมารสูตรที่เป็นการเล่นแง่ที่ผิดแบบปฏิบัติของพระอภัยราชกุมาร โคตมีสูตรเป็นการแสดงอุปมาการสอนพระภิกษุโคตมีเถรีให้เข้าใจความหมายของความตายแบบเอกัตถศัพท์ อนัตตลักษณะสูตรแสดงการสื่อสารในลักษณะถาม-ตอบ เพื่อให้เห็นความหมายของทฤษฎีอนัตตา วิชาชาสูตรเป็นกุศโลบายอ้างเหตุผลเหมือนภควัตถุด้วยการตั้งปุจฉา ฐปนา ปาปนา และโรปนา เพื่ออธิบายความหมายของการใช้ศัพท์ให้ตรงกัน และปุนณิกาเถรีคาถาเป็นการใช้เหตุผลเชิงคุณค่าของเนื้อหาเพื่อล้างคำสอนในปรัชญาพราหมณ์-ฮินดู

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

จากผลการวิจัยครั้งนี้จะเป็นประโยชน์ในการวิเคราะห์คัมภีร์และหลักคำสอนอย่างมีเหตุผล โดยเฉพาะสถาบันการศึกษาในระดับอุดมศึกษาที่เปิดสอนวิชาตรรกศาสตร์เชิงพุทธ สามารถนำองค์ความรู้นี้ไปประยุกต์ใช้ในรายวิชาได้ รวมถึงสำนักเรียน โรงเรียนพระปริยัติธรรมสามารถนำผลการวิจัยนี้ไปต่อยอดความรู้ได้

2. ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ด้านการศึกษาต่อยอดพระสูตร จากการศึกษาอย่างละเอียดพบว่า พระสูตรที่ศึกษาในงานวิจัยนี้เป็นเพียงส่วนหนึ่งของการศึกษาแนวคิดเชิงตรรกะในคัมภีร์พุทธปรัชญา เนื่องจากยังมีพระสูตรหลายแห่งที่อธิบายคำสอนในเชิงตรรกศาสตร์ เช่น ปาสาทิกสูตร จุฬสังกตสูตร ทีฆนขสูตร สังคารวสูตร

2.2 ด้านการศึกษาคัมภีร์เชิงลึก ควรศึกษาแนวคิดตรรกศาสตร์ที่ครอบคลุมพระวินัยปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก โดยเฉพาะกถาวัตถุในพระอภิธรรมปิฎกที่อธิบายแนวคิดพุทธปรัชญาในสมัยสังคายนาครั้งที่ 3 อย่างลึกซึ้ง รวมถึงคัมภีร์อื่น เช่น วิสุทธิมรรค วิมุตติมรรค มลिनทปัญหา เนตติปริกรรม์ เปฏุโกปเทศ

2.3 ด้านการศึกษาเปรียบเทียบ การศึกษาในครั้งนี้เป็นการวิเคราะห์เนื้อหาตามที่ปรากฏในแต่ละพระสูตรเท่านั้น แต่ไม่ได้ศึกษาเปรียบเทียบเนื้อหาว่า สนับสนุนหรือย้อนแย้งกันหรือไม่ การศึกษาครั้งต่อไปจึงควรมุ่งศึกษาเปรียบเทียบให้เห็นมุมมองต่างของพระสูตรเพื่อให้เห็นตรรกศาสตร์เชิงพุทธที่เป็นอัตลักษณ์ในแต่ละพระสูตร

บรรณานุกรม

- กীরติ บุญเจือ. (2542). *ตรรกวิทยาทั่วไป*. พิมพ์ครั้งที่ 17. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.
- กীরติ บุญเจือ. (2550). *ตรรกวิทยาและตรรกวิทยาสัญลักษณ์เบื้องต้น*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- จำนงค์ ทองประเสริฐ. (2548). *ตรรกศาสตร์: ศิลปะแห่งการนิยามความหมายและการให้เหตุผล*. พิมพ์ครั้งที่ 12. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย.
- ชยติลเลเก, เค. เอ็น. (เขียน). สมหวัง แก้วสุฟอง (แปล). (2556). *พุทธญาณวิทยา*. พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย.
- ณัฐวุฒิ แจ่มสูงเนิน. (2553). *การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องการอ้างเหตุผลในคัมภีร์กถาวัตถุ*. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาปรัชญาคณะศิลปศาสตร์: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- พระยาไพศาลศิลปสาทร. (2543). *ตรรกวิทยา*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2556). *มิลินทปัญหา ฉบับแปลในมหามกุฏราชวิทยาลัย*. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2557). *พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล เล่ม 11, 20, 22, 25, 27, 34, 44, 54, 55*. พิมพ์ครั้งที่ 9. นครปฐม: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- วศิน อินทสระ. (2548). *ตรรกศาสตร์พุทธศาสนา*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ธรรมดา.
- วิทยา ศักยาภินันท์. (2548). พระพุทธศาสนากับตรรกศาสตร์: มนุษย์ควรคิดอะไรและมนุษย์คิดอย่างไร. *วารสารมนุษยศาสตร์*. 13, 11-20.
- ศิริศักดิ์ อภิศักดิ์มนตรี และธณิกานต์ วรธรรมานนท์. (2564). การวิเคราะห์มิลินทปัญหา. *วารสารพุทธศิลปกรรม*. 4(1), 1-31.
- สิทธิ์ บุตรอินทร์. (2556). พุทธตรรกศาสตร์. *วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*. 20(3), 9-30.
- สุเชาว์ พลอยชุม. (2558). การใช้เหตุผลในพุทธปรัชญาเถรวาท. *วารสารบัณฑิตศาสตร์ มจร.* 13(1), 23-35.

Chakraborti, C. (2006). *Logic: Informal, Symbolic, and Inductive*. New Delhi: Prentice-Hall of India Pvt.

Copi, I. M., Cohen, C. & McMahon, K. (2014). *Introduction to Logic*. 14thed.. Harlow: Pearson Education Limited.

Schumann, A. (2019). On the Origin of Indian Logic from the Viewpoint of the Pali Canon. *Logica Universalis*. (13), 347–393.

Stcherbatsky, F. T. (1984). *Buddhist Logic Vol. I*. New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd.

Stebbing, L. S. (1942). *A Modern Introduction to Logic*. 3rded. London: Methuen & Co. Ltd.